

Александра Р. ПОПИН*
Државни универзитет
у Новом Пазару

Оригинални научни рад
Примљен: 11. 09. 2014.
Прихваћен: 20. 04. 2015.

СА СВОЈИМ КОРПУСОМ КРОЗ СРБИЈУ АЛБЕРТА РАЈХА

У раду смо нализирани документарну прозу Алберта Рајха, која је настала у време његовог боравка у Србији сјесени 1915. године. Аутор је, као војник корпуса под Макензеновом командом, написао овај текст и илустровао га са сто шест цртежа (Рајх је првенствено сликар), те га објавио већ 1916. године. Дело је писано из две позиције – ратника освајачке војске и путника по егзотичним крајевима. С обзиром на то, тешко га је жанровски одредити, јер садржи елементе ратног дневника, али и путописа. Дневнички записи, готово по правилу, послужили су као иницијално језгро за путописна промишљања. Пишући о недаћама, било ратним или временским, Рајх се преусмерава на неки детаљ, који се разгранавља у приповедање са надратном димензијом. Оно је најчешће везано за лепоту, било природну или људском руком створену. У овим деловима текста види се да је аутор првенствено сликар. У писању о значајним српским грађевинама, односно, градовима, очитује се Рајхово солидно познавање српске историје. Често се полази од историјских чињеница, али се оне уклапају у легендарни и усменокњижевни контекст (као што је случај са Крушевцем и Сталаћем), што је можда потврда ауторовог књишког предзнања из романтичарске литературе. Такође смо запазили да у овој прози Алберта Рајха нема устаљених стереотипних слика о Србији, које су биле познате немачкој публици његовог времена (а које помињу Г. Геземан и Л. Гангхофер у својим дневницима из овог периода).

Кључне речи: Велики рат, документарна проза, ратни дневник, путопис, Немачка, слика Србије.

Ако желимо да стекнемо што целовитију представу о документарној прози везаној за Први светски рат на простору Србије, односно о оном њеном делу који представља и својеврсна литерарна достигнућа, сматрамо да би био велики пропуст не обратити пажњу и на текстове које су писали припадници других народа, који су се, стицајем различитих околности, задесили у том периоду на српским ратиштима. Захваљујући таквим записима отвара се један нови простор за изучавање формирања представа странаца о Србији и Србима у време веома специфичних околности. Нажалост, још увек постоје публикације које нису преведене на српски (о немачким и аустријским путо-

* apopin@np.ac.rs

писима в. Бекић 2002: 97–98), а оне које јесу, чини се да су помало скрајнуте из видокруга шире читалачке публике, а и објављене су у релативно скорије време. Једна од њих јесте и документарна проза¹ Алберта Рајха² *Са својим корпусом кроз Србију*³. Ово дело је значајно и због сто шест илустрација које прате текст, а може се учинити и да текст, заправо, прати илустрације, јер је Рајх био преваходно сликар.

Разлог за писање оваквих текстова често нам је познат, било да су га сами аутори навели или знамо контекст настанка. На пример, Герхард Геземан као разлог писања дневника наводи: „Предосећао сам да ће ми та свеска бити од помоћи да пребродим највећу опасност везану с таквим подухватом: усамљеност и напуштеност, потпуну неизвесност у исходу пута, страховито и узнемиравајуће трошење душевних отпорних снага. Једна исписана страна у овој свесци значила је прибраност, смиривање, бар покушај да се неки доживљај уобличи, да му се одузме отров пре него што ме сатре” (Геземан 1984: 84–85)⁴. Било је и оних аутора који су о својим доживљајима писали „по задатку”, попут немачког писца Лудвига Гангхофера⁵, који је, иако већ у позним годинама, тражио да иде на ратиште, па га је цар Филхелм II послао као ратног извештача. Гангхофер због тога често посвећује пажњу величању свога народа, војске и војсковођа. За Рајха немамо податак да је своја дела писао „по задатку”, поготово што је био обичан војник, мада је могуће да је имао неки договор са издавачима у домовини, пошто су његове „мапе” објављиване веома брзо у односу на време писања. Но, и поред те претпоставке, његов текст се умногоме разликује од Гангхоферовог у домену величања немачке војске, па тако један од најизразитијих навода тога типа је сама завршница где се каже: „Још једном су се трупе у пуној чврстости могле

¹ Кажемо „документарна проза”, јер сматрамо да је ова одредница најпотпунија. Наиме, њен приређивач сврстава је у дневник, што она, без обзира на хронолошко приповедање и неколико наведених датума, није. Пре би се рекло да је реч о својеврсном путопису, али ћемо остати ипак при ширем термину.

² По подацима које налазимо у предговору приређивача Драгутина Паунића Алберт Рајх (1881–1942) рођен је у Нојмаркту (Оберпфале). Учио је сликарство и графику на Минхенској академији, да би касније и сам постао професор. У току Првог светског рата објавио је: *Алпска заједница у Тиролу* (1961), *Са својим корпусом кроз Србију* (1916), *Кроз Румунију и седам утврђења* (1917) и *Према Италији* (1918). Свако од ових дела објављено је у „платненом повезу, у форми мапе” и поседује велики број илустрација самога аутора (Паунић 1988: 33).

³ Наслов оригинала гласи: *Mit meinem Corps durch Serbien. Ein Kriegstage – und Skizzenbuch mit hundertsechs Bildern*, von Albert Reich, Kriegsteilnehmer. München und Berlin 1916, Druk und Verlag von R. Oldenbourg.

⁴ Реч је о Геземановом дневнику *Безграница*, који је код нас преведен под насловом *Са српском војском кроз Албанију*.

⁵ Одломке из Гангхоферовог дневника, који се односе на Србију, превео је и објавио Томислав Бекић (в. Бекић 2002: 99–115). Дневник је објављен под насловом: Ludwig Ganghofer, *Bei den Heeresgruppen Hindenburg und Mackensen*, Stuttgart 1916. Као разлог писања аутор наводи следеће: „Све ово нисам испричао да бих описао пустоловине које сам доживео за мог путовања на фронт. Све ово казујем само да бих домовини показао какве су страховите наши војници овде имали да прођу, као и да делимично укажем на све оне тешкоће у којима су генијално вођство Макензена и наше уједињене војске морале да извојују победу и освоје једну краљевину. Оно што сам видео и доживео, подсећа на страдање и патње наполеоновске војске после паљевине Москве, само са том славном разликом да су наши победници и да су то остали у свим стравичним приликама и неподобштинама поднебља и времена” (Исто: 112).

показати пред својим врховним заповедником Макенzenом и поздравити победоносног фелдмаршала, у земљи са чијим ће освајањем име корпуса заувек са чашћу бити помињано” (Рајх 1988: 255).

Алберт Рајх боравио је у Србији са својим корпусом, у улози обичног војника (што наводи и у наслову свога дела), од 6. октобра до 22. новембра 1915. године. Под Макенzenовом командом, ова армија имала је задатак да обави „чишћење” српске војске на југу државе, негде од Краљева, па до Скопља, што се види и у Рајховом тексту. Оно што је веома интересантно јесте чињеница да аутор, иако је активни војник, недовољно пажње, чини се, посвећује самим ратним дејствима. Тачније, он готово фактографски бележи кретање свог корпуса, као и ратних заробљеника, те војне маневре, али већи део његових интересовања припада, можемо слободно рећи, нератним темама, и баш на тим местима Рајх је прави путописац.

Од самога почетка приповедања види се да аутор није обичан војник, задојен освајачким патриотизмом, кроз чију би се визуру преламали његови утисци. Тачно је да помиње „крваве битке на српском тлу” и „ратно попреште, чија је дејства цела Европа пратила са грозничавом напретошћу”, али већ наредне пасаже посвећује готово идиличним описима људи и пејзажа које види путујући возом. Након уласка у Србију, готово успутно примећује чете које марширају низ реку, да би потом, оком сликара, запазио „једно гробље са старим, лепим дрвеним крстовима, о којима лепршају црни и бели барјачићи”.⁶ Овоме се придружује детаљно сликање првог села „које већ показује сва обележја српског насеља”. Већ на овом месту видимо да је Рајх од раније упознат са битним појединостима живота у Србији, за шта ћемо низ доказа пронаћи и касније. Чини се да је на своје „путовање” пошао припремљен иако је на почетку рекао да је циљ пута непознат, „али сви без икакве сумње знају да се иде у Србију”. Као оком камере, након архитектуре, аутор запажа последице ратних дејстава, али убрзо прелази на „ведрије” слике – „блиставо сунчано време”, „диван поглед на гомилу кућица које су вириле из врба и воћњака”. Овакав начин путописања/живописања, грађен контрастирањем, јесте и својеврсни образац по којем је Алберт Рајх изградио свој текст. Заправо, све време ће се трудити да пажњу са неминовно мучних слика узрокованих ратним дејствима веома брзо преусмери на лепоту, па било да потиче од природе или од људске руке⁷.

Већ смо напоменули да је Рајх добро обавештен „путописац”. Међутим, код њега нигде не препознајемо она *стална места* у представама, које

⁶ Гробље ће привући Рајхову пажњу и у близини Лесковца, али ће ту, осим о споменицима, говорити и о српским посмртним обичајима везаним за обележавање четрдесет дана и године, поредећи их са *заупокојном гозбам* код Немаца.

⁷ Тако, описујући преноћиште у Дубљу, инсистира на атрибуцији која истиче лепоту (а непосредно пре тога је запазио српске заробљенике): „У Дубљу, нашем преноћишту, налазе се многе лепе сељачке куће са истуреним деловима налик на лође, широке леје лепих ката и хризантема окружују многе колибе” (Рајх 1988: 236). Попут овог је и следећи навод: „Усред ових ужаса, кроз које исцрпене трупе пролазе туно и равнодушно, тиха лепота рушевине Маглича дирнула ме је са двапут већом привлачношћу. Са масивним зидинама и кулама, налик на неки фирентински замак, она лежи на високој планинској избочини, надалеко господарећи долином, која овде веома вијуга” (Рајх 1988: 249).

су очито имали Немци о Србима, а која напомињу и Геземан и Гангхофер, а тичу се примитивности и „прљавштине”. У вези са тим Геземан каже на једном месту у свом дневнику: „Кад сам после промоције саопштио својим наставницима да ћу сада прећи на изучавање славистике, рекао је један од њих: „Онда припазите да се не увашљивите” (Геземан 1984: 38), а Гангхофер, упознајући се са истином на терену, мења стереотипну слику са којом је дошао у Србију: „Међу овим напаћеним људима нама не прети никаква опасност, не због тога што су услед исцрпљености и безнадежности постали безопасни, него због тога што су то доброћудни људи који у својој глави и у свом бићу немају ничег опаког и злобивог. – Код нас код куће мораће једном да се стане на крај сулудим причама и бајкама које у Србији виде само крадљивце, убице и вашке” (Бекић 2002: 110). Ретка су таква места код Рајха. Једно од њих је став (који уосталом ни данас код многих историчара није ишчезао) да су Срби одговорни за почетак рата: „хладан ветар у дивљим налезима брише низ клисуру и прогони уморне изможене прилике које пролазе поред мене попут сенки, преостаци горде српске армије која се сломила под убитачним ударцима као опомена овом народу који је дао повод за избијање светског пожара” (Рајх 1988: 249). Условно речено негативан предзнак има и парафразирање вица о необразованости српских попова, иако му сада остављају достојанствен утисак, па сумња у његову истинитост, али ипак пасаж завршава констатацијом да „нису нека велика светлила у науци”, те да „духовно запуштање манастира, поред ранијих господара, који су поданике научили извесном фатализму, сноси много кривице за необразованост српског народа”. У свим осталим ситуацијама, Рајх представља српске рањенике и заробљенике готово са саучешћем.⁸

Да би већу пажњу посветио неком насељу, оно неопходно мора бити лепо, архитектонски занимљиво или, за Србију, историјски значајно. Исти случај је и са појединачним грађевинама. И баш у писању о тим темама Рајх показује своје солидно предзнање. Крагујевац помиње као престоницу кнеза Милоша, али и „најзначајнији српски арсенал”, јер су у време Александра Карађорђевића овде „основане радионице муниције и артиљеријског оружја”. Краљево на њега није оставило посебан утисак, али зато жали што није успео да посети Жичу „стару крунидбену цркву Немањића, коју је у XII веку подигао Стеван Немања”. Долазак у Крушевац представио је његовом историјом пишући о кнезу Лазару, његовим освајањима, поразу на Косову, удаји Лазареве кћери за Бајазита, али и навођењем стихова народне песме: „Рано јутром на Ђурђевдан бели / пошетала госпођа Милица / из белога крушевачког двора. / Са десне јој стране горда срна, / Мара, њена ћерка најстарија, / млада љуба храброг Бранковића...”. Рајх чак пореди овај „српски јуначки еп”, „један од малобројних старих српских спева” који је дошао до Немаца, са „Нибелуншком песмом”, јер оба почињу *свађом међу*

⁸ Без обзира на то што, на једном месту, представља српске заробљенике, услед мешавине народне ношње и униформи, као *живописну*, али *невојничку* слику, они су и „високе и снажне прилике са оштро срезаним цртама лица и мрачна погледа”, али и „витки Срби”, чија су сушта супротност *бугарски другови*, који „изазивају утисак сирове, исконске сељачке снаге”.

женама, а завршавају се убиством и жалошћу. У истом духу помиње и Сталаћ „чија се и сада сачувана напукла кула диже над ставама двеју Морави”, а „позорница је предања пуних поетског величања”. О томе колико је српско становништво дубоко укорењено у сопствену традицију, говори и детаљ који аутор наводи описујући ентеријер куће у селу Рватима, што представља готово стереотипну слику: „Око ватре седе чланови породице, на ниским столицама или шћућурени на поду, ту увече старешина каткад узима гусле и уз њих пева ритмичке мелодије домаћих јуначких песама, које причају о борби и победи” (Рајх 1988: 244–245). Након овакве, готово, занесености средњовековном уметношћу и архитектуром, као и историјом и традиционалном културом Срба, Рајх бива помало разочаран Нишом, јер је *досадан и монотон*, упркос томе што је други град по величини и потиче из римског периода.

Осим архитектуре цркава и манастира, Рајх коментарише и њихове живописе. У Сабанти су, заједно са коњима, ноћили у цркви и тада, под пламеном свећа, аутор види готово мистичан приказ: „играо је преко пурпурноцрвеног иконостаса, потпуно прекривеног сликама, тако да би златна позадина византијских мадона тајанствено почела да зрачи”. Слично је доживљен и иконостас цркве у Врању који „са шареним, пригушеним бојама и богатим златом ствара мистичан утисак”. Ову представу писац употпуњава и „професионалним” коменатром везаним за композиције, које потичу из „такозване *Сликарске књиге са свете горе Атоса* и под чијим утицајем су од средњег века до данас настајале црквене слике и иконе од Неве до Јадранског мора”.

Посебно место у Рајховом „путопису” заузима опис Новог Пазара (Рајх 1988: 246–247). Поред уобичајеног крокија архитектуре насеља, старе тврђаве и занатлијског дела, аутор често својим представама додељује ноту егзотичног и оријенталног, која очито потиче из дотада прочитане литературе. Наиме *први утисак* изазван источњачким типом градње је био *веома снажан*; „то је својеврсно и чудесно изненађење, као бајка из *Хиљаду и једне ноћи*”. На чесмама у споредним улицама: „Ко има среће, може видети и неку лепотицу под велом како замиче за угао”. Сличан опис Новог Пазара даје и Гангхофер у своме дневнику (Бекић 2002: 105–107), с тим што је још очитује присуство лектире, јер се, поред *Хиљаду и једне ноћи*, помињу и *Аладин са лампом*, *Синдбад*, крилати коњи и уклета блага. Такође, оба аутора коментаришу *харемско уређење* пазарских домаћинстава. Разлика је у описима највећа у томе што је Гангхофер био приман у угледне куће, попут градоначелникове, где је имао прилике да са домаћином продискутује о политичкој ситуацији. На више места Рајх именује становника Новог Пазара Турчином, што је очито синоним и за већ поменути источњачку егзотичност. Видели смо и да читаво насеље доводи у везу са источњачким причама из *Хиљаду и једне ноћи*. Такође, пишући о берберници, каже да ту гости проводе сате уз кафу, пушећи и ћаскајући, да би закључио „јер рад је нешто, изгледа, што овдашње становнике веома мало узбуђује”. Бацајући последњи поглед на „овај чудесни град”, констатује да: „Неприступачност града објашњава и то што га нису додирнули западноевропски утицаји; та још је у седамдесетим годинама за неверника било скопчано са опасношћу ући у њега”. Из свега

овога произилази да је, долазећи у овај град, Рајх (као и Гангхофер) имао већ одређену представу од раније о томе како би требало да изгледа један „османлијски” град, при чему су у тој представи сажета сва сазнања, која више потичу из света фикције, самим тим и стереотипије. Исто тако се види општи став западњачке провинијенције о томе да *западноевропски утицаји* омогућавају *отвореност* неке средине. Колико су те представе снажне види се на основу тога што ни током боравка нису измењене, већ, рекло би се *учитане* у реални доживљај, и стога аутор излази из града са истим бајковитим осећајем са којим је и ушао.

На крају можемо рећи да је Алберт Рајх писао своје дело из две позиције – као ратник освајачке војске и као путник по егзотичним крајевима. С обзиром на то да се ови аспекти непрестано преплићу, тешко је жанровски одредити текст, јер садржи и елементе ратног дневника, али и путописа. Заправо, њему дневнички записи служе као иницијално језгро за путописна промишљања. Готово по правилу, након писања о ратним операцијама, рањеницима, заробљеницима, избеглицама, жртвама, Рајх пажњу преусмерава на неки детаљ, који ће даље приповедање одвести на надратну димензију. У формирању тих димензија готово се може уочити правилност, јер су углавном везане за лепоту, било да је она природна или да ју је човек створио. Тако ће веома често након описа неповољних временских и егзистенцијалних прилика слику обасјати сунце, јутарње или вечерње, па јој тако додати „златни сјај”, а у складу са тиме ће настати и прави визуелни празник у виду пејзажа, па су речи: идила, сунце и чудесно готово кључне за овакве одломке. Када пише о кућама, увек је опис повезан и са детаљима који карактеришу и начин живота у њима. У деловима које је посветио значајним грађевинама, односно насељима, очитује се солидно познавање српске историје, што смо означили као својеврсно предзање, међутим, остаје нејасно да ли је заиста реч о информацијама које је аутор добио пре поласка у рат или су оне можда стечене на терену, јер о томе нема назнака (осим оне о *јуначком епу* који је у преводу доступан немачкој читалачкој публици). Важно је истаћи да Рајх често, полазећи од историјских чињеница, причу о неком граду уклопи у легендарни, тј. усменокњижевни контекст, као што је био случај са Крушевцем или Сталаћем, што је можда ипак потврда ауторовог књишког предзнања, које потиче из романтичарске литературе. Овај начин спајања раније стечених представа са сада виђеним, при чему оне прве преовладавају најочитије је у опису *источњачког* Новог Пазара.

Из свега овога да се закључити да је Алберт Рајх истовремено живео у два света – оном реалном, суровом ратничком, који је прихватио као неминовну обавезу, и оном који је конструисао ум једнога уметника, превасходно сликара, чији свет јесу светлост, боја и креација. А управо на основу те конструкције можемо видети један специфичан одраз треће стварности – ратне Србије – у очима странца. Стога сматрамо да је документарна проза

Са својим корпусом кроз Србију, заједно са низом сличних, досад неосветљених текстова, можда не најважнија, али свакако значајна грађа за једно озбиљније истраживање везано за представе странаца о Србији у периоду Великог рата.

ЛИТЕРАТУРА

- Бекић 2002: Т. Бекић, *Лудвиг Гангхофер и његов ратни дневник из Србије 1915*, у: *Настава историје: часопис Савеза историчара Југославије*; бр. 16, год. VIII, Нови Сад, стр. 96–115.
- Геземан 1984: Г. Геземан, *Са српском војском кроз Албанију*, Београд: СКЗ.
- Паунић 1988: Д. Паунић, *Кад су војске пролазиле: ратни дневници*, Београд: Народна књига; Бор: Бакар.
- Рајх 1988: А. Рајх, *Са својим корпусом кроз Србију*, у: *Кад су војске пролазиле*, прир. Д. Паунић, Београд: Народна књига; Бор: Бакар, стр. 231–255.

Aleksandra R. Popin

WITH MY CORPS THROUGH SERBIA BY ALBERT REICH

(Summary)

The paper analyses Albert Reich's documentary prose created in the time of his stay in Serbia in the fall of 1915. The author, as a soldier of the corps under Mackenzie's command, wrote the text and illustrated it with a hundred and six drawings (Reich was primarily an artist), and published it in 1916. The work was written from two standpoints – of a warrior of the conquering army and of a traveler through exotic areas. With that in mind, it is difficult to place it in terms of genres, because it contains elements of both war and travel journals. Journal writings, almost as a rule, served as the initial core for traveler contemplations. Writing about war or weather troubles, Reich concentrates on a certain detail that later expands into storytelling with a war dimension. It is most commonly related with beauty, natural or manmade. In all parts of the text it can be seen that the author was primarily an artist. Reich's solid knowledge of Serbian history is clear in the writings about significant Serbian constructions, or towns. He often starts with historical facts, however, they fit into the context of legends and oral literature (as is the case with Krusevac and Stalac), which may be a confirmation of the author's book knowledge from romance literature. We also noticed that this prose of Albert Reich does not contain stereotypical images of Serbia familiar to the German audience of his time (mentioned by G. Gezeman and L. Ganghofer in their journals from this period).